

ЕВАКУАЦІЇ ВІЙСЬК (СИЛ) РАДЯНСЬКИМ ФЛОТОМ НА ЧОРНОМУ МОРІ У 1941 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1942 РР.

На підставі аналізу проведених ВМФ СРСР дій з евакуації військ (сил) з військово-морських баз у період з червня 1941 – перша половина 1942 рр. розглянуті чинники, що безпосередньо вплинули на ефективність результатів проведених заходів.

Ключові слова: операція флоту, військово-морська база, евакуація.

Актуальність проблеми. На сьогодні не отримали належного висвітлення важливі питання військово-морського мистецтва як підготовка та проведення евакуації силами флоту. Необхідність вивчення історії таких заходів підтверджується нещодавніми подіями у Лівії, під час подій “арабської весни”, коли виникла необхідність у проведенні евакуації цивільного населення силами Військово-Морських Сил, у тому числі кораблів Збройних Сил України.

Метою статті є аналіз чинників, які впливають на проведення евакуаційних заходів під час бойових дій на морі. Як об’єкт дослідження вивчається початковий період радянсько-німецької війни на Чорному морі.

Історіографія проблеми. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних воєнних теоретиків доводить, що питання, пов’язані із організацією та проведенням евакуаційних дій морським шляхом, розглядаються лише фрагментарно. Це склалося внаслідок того, що не проводився ретроспективний аналіз дій радянського Військового-Морського Флоту під час Великої Вітчизняної війни, його керівництва з проведення (організації) операції (дій) з евакуації військ (сил) з оточеної противником ділянки.

Чіркалов Олексій Сергійович, Управління оборонного планування штабу Командування Військово-Морських Сил Збройних Сил України, м. Севастополь.

© Чіркалов О.С., 2013

Ефективність проведення дій з евакуації військ морським шляхом залежала від багатьох факторів, основними з них були:

обстановка, що склалася на театрі воєнних дій, та своєчасність реагування на її зміни керівництвом флоту;

склад, співвідношення та характер дій противників щодо завоювання панування на театрі воєнних дій;

фізико-географічні, навігаційні, погодні умови тощо.

Більш детальніший розгляд подій на різних морських театрах воєнних дій під час Другої світової війни дає можливість зробити висновок про необхідність врахування при оцінці ефективності дій з евакуації військ (сил) ще декількох важливих чинників, оскільки мали місце приклади, коли при однакових умовах (навіть фізико-географічних) та майже рівному співвідношенні сил результати евакуаційних дій були різними (наприклад, вдала за результатами евакуація гарнізону Одеси у жовтні 1941 р. і провальна спроба вивезення захисників Севастополя у липні 1942 р.).

Ефективність евакуації військ з військово-морських баз (далі – ВМБ) морським шляхом безпосередньо залежала від організації оборони самої бази. Згідно з передвоєнними поглядами Радянського командування, оборона ВМБ із суші покладалася на сухопутні війська. При цьому стійкість сухопутної оборони ВМБ повинна була забезпечуватися завчасним створенням багатосмугової, досить глибоко ешелонованої оборонної системи, здатної відбити наступ потужних механізованих сил противника. Проте, захоплення ВМБ із суходолу вважалося малоімовірним унаслідок загальної спрямованості оперативно-стратегічних поглядів, в основі яких лежала ідея, що з початком війни військові дії будуть перенесені на територію ворога [1, с. 66; 3, с. 13; 6, с. 27]. Відповідно, при розробленні планів оборонної системи ВМБ, районів (смуг прикриття) евакуації військ (сил) чітко визначено не було, а при самому плануванні мали місце помилки у визначенні відстаней рубежів оборони без врахування дальності стрільби артилерійських систем імовірного противника.

Так, для безпосередньої оборони Таллінна з боку суші протягом 22 липня – 15 серпня 1941 р. за ініціативою командування Балтійським флотом була обладнана головна

оборонна смуга загальною довжиною близько 50 км. Проте, обладнати тилову оборонну смугу (рубіж прикриття евакуації) вчасно не вдалося через сильну артилерійську протидію ворога [1, с. 71; 4, с. 254]. При цьому глибина створеної системи сухопутної оборони бази виявилася недостатньою, оскільки з підходом противника до головного оборонного рубежу, висунутого за 9–12 км від міста, район оборони міг прострілюватися ворожою артилерією на всю глибину (дальність стрільби німецької 77-мм польової гармати сягала до 13 км, 105-мм гармати – близько 14–15 км, важкої 150-мм гармати – понад 20 км) [1, с. 72; 4, с. 255; 5, с. 175].

Коли 4 липня 1941 р. почалося створення основного і тилового рубежів оборони Севастополя із суші, то основний рубіж проходив за 5–10 км від міста, тиловий – за 2–3 км. У вересні почалося будівництво передового оборонного рубежу за 12–15 км від міста протяжністю близько 50 км і глибиною 1,5–2 км. Пізніше у жовтні було прийнято рішення про створення нового передового оборонного рубежу, висунутого від Севастополя на 25–30 км, але будівництво його здійснити не вдалося [1, с. 78; 8, с. 32;]. Глибина основного і тилового оборонних рубежів виявилася абсолютно недостатньою, оскільки вона дозволяла навіть дивізійній артилерії противника вести вогонь по військових об'єктах та бухтах міста. Досвід Одеси змусив прийняти рішення про збільшення глибини оборони і створення передового оборонного рубежу за 16–17 км від бази. Між тим гармати корпусної артилерії противника мали дальність стрільби близько 20 км, тому прийняте в жовтні нове рішення передбачало створення передового рубежу за 25–30 км від бази [1, с. 96]. Але це рішення запізнилося у зв'язку з початком першого наступу німців на Севастополь. Під час другого та на початок третього штурмів Севастополя відстань рубежів оборони суттєво не змінилася. Спланована тилова смуга (рубіж евакуації) оборони Севастополя під час третього штурму в інженерному та фортифікаційному відношенні обладнана належним чином не була, що безпосередньо вплинуло на тривалість оборони в останні дні та можливості здійснення евакуації захисників міста.

Таким чином, недоліки при плануванні оборонних рубежів ВМБ у подальшому ускладнювали проведення евакуації військ (сил) чи робили її проведення неможливим.

Важливим чинником ефективності проведення евакуаційних дій флотом було питання взаємодії військ. Організація взаємодії сухопутних військ з флотом при обороні ВМБ із суші передбачалася передвоєнними документами, що регламентували бойову діяльність Збройних Сил СРСР. Але знову основна спрямованість передвоєнних поглядів на перенесення військових дій з початком війни на територію противника відсовувала на другий план організаційні питання взаємодії сухопутних військ з флотом [1, с. 104; 8, с. 12]. При цьому у керівних документах радянських сухопутних військ були відсутні будь-які рекомендації з організації та ведення оборони ВМБ із суходолу у взаємодії із ВМФ і, відповідно, не відображалися питання організації та проведення евакуації своїх військ у разі необхідності.

Слід зазначити, що аналіз дій Вермахту у початковий період війни щодо захоплення ВМБ ВМФ чітко показав, що німецьке командування вважало головним завданням блокаду радянського флоту з подальшим його знищенням за допомогою авіації та захопленням баз безпосередньо із суходолу. Тому питання взаємодії радянського ВМФ із сухопутними військами в інтересах оборони ВМБ було найголовнішим для успішного ведення оборонних дій. Проте, його відпрацювання довелося проводити практично заново, поспіхом.

Ця обставина, у свою чергу, безпосередньо впливала на якість проведення евакуаційних дій на останньому етапі оборони ВМБ. Так, при обороні ВМБ Лібава (22–27 липня 1941 р.) остаточна взаємодія 67-ї стрілецької дивізії із силами ВМБ була організована тільки на третю добу оборони. Крім цього, невідповідність бази до оборони обмежили тривалість оборони і зумовили втрати: були підірвані есмінець “Ленин” і п’ять підводних човнів. Своєчасно організувати морську евакуацію матеріальних засобів гарнізону бази не вдалося [4, с. 36].

В Одесі наказ про евакуацію був отриманий завчасно. У розпорядженні командування флоту й Одеського оборонного

району виявилось більше двох тижнів – з 1 по 16 жовтня 1941 р., тому флот мав час на підготовку операції, яка передбачала поступову евакуацію військ і бойової техніки. Вона намічалася в три етапи: з 1 по 6 жовтня – евакуація найбільш боєздатної 157-ї дивізії та інженерних і будівельних частин, поранених; з 7 по 15 жовтня – евакуація тилу армії та ВМБ, обладнання порту і підприємств, частини населення; з 16 по 20 жовтня – евакуація останнього ешелону бойових частин, що утримували оборону до останнього дня. Всього за період евакуації з Одеси вивезли 86 тис. бійців, 15 тис. осіб цивільного населення, 3625 коней, 462 гармат, 14 танків, 3 бронемашини, 1152 автомашини, 163 трактори, понад 25 тис. тонн різних вантажів [1, с. 237; 10, с. 397, 405].

Евакуація гарнізону Одеського оборонного району стала досягненням радянського військово-морського мистецтва: за рівнем організації та результатами вона залишилася неперевершеною до кінця війни. Успіх операції був забезпечений правильним вибором часу початку евакуації та досвідом евакуації Таллінна, високим рівнем її планування й організації, правильною організацією сил і підтримкою безперервної взаємодії між ними, чітко організованим управлінням силами. Велике значення мало оперативне маскування, що забезпечило прихованість операції та досягнення успіху без істотних втрат.

У той же період (з 29.10 по 06.11.41 р.) на Чорному морі кораблями Чорноморського флоту успішно була здійснена евакуація гарнізонів Євпаторії, Ак-Мечеті, Тендри, підрозділів 9-ї армії та особового складу 119-го авіаполку з оз. Донузлав. Евакуація усіх названих гарнізонів пройшла організовано [4, с. 133]. Пізніше була проведена евакуація частин 51-ї армії з Керченського півострова на Таманський (з 14.11 по 28.11.41 р.). Проте, повторна евакуація військ Кримського фронту з Керченського півострова (з 14.05 по 20.05.42 р.) не була такою успішною. Плану евакуації штаб фронту не мав до моменту переправи військ, тому вона проводилася у вкрай важких умовах. Частина військ, що прикривала відхід та переправу, виявилася відрізаною від основних сил армії, тому відійшла до Аджимушкайських копалин, в яких продовжувала боротьбу. Вдалося евакуювати

близько 150 тисяч осіб, але було втрачено (знищено чи залишено) понад 250 танків, близько 400 літаків, загинуло, потрапило у полон понад 170 тисяч осіб [2, с. 83; 7, с. 281; 9, с. 36–37].

Висновки. Радянський флот вже до початку червня 1942 р. мав чималий досвід проведення операцій з евакуації ВМБ. Як показали подальші події, цей досвід, на жаль, виявився практично неврахованим у період третього штурму Севастополя. Командування не помітило критичного моменту в обороні Севастополя і прийняло рішення про евакуацію військ надто пізно, планомірні евакуаційні заходи не були підготовлені заздалегідь, тому організована евакуація військ не відбулася і значне число захисників загинули або опинилися в полоні.

Підбиваючи підсумки, можна визначити додаткові чинники, які безпосередньо впливали на ефективність організації та проведення евакуації військ (сил) з ВМБ радянським флотом у 1941 – першій половині 1942 рр.:

недостатнє врахування досвіду проведення операцій (дій) з евакуації військ (сил) початку Другої світової війни в Європі та нехтування питаннями відпрацювання операцій та дій з евакуації в передвоєнний період у Радянських Збройних Силах;

неврахування повною мірою досвіду навчань радянського ВМФ у передвоєнний період з питань організації оборони ВМБ, взаємодії між силами флоту, авіації, сухопутних військ та протиповітряної оборони.

1. *Ачкасов В.И.* Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне / В.И. Ачкасов, Н.Б. Павлович. – М.: Воениздат МО СССР, 1973. – 404 с.
2. *Абрамов В.* Керченская катастрофа 1942 / В. Абрамов. – М.: Эксмо, 2009. – 352 с.
3. *Басов В.И.* Флот в Великой Отечественной войне 1941–1945 (Опыт оперативно-стратегического применения) / В.И. Басов. – М.: Наука, 1980. – 304 с.
4. *Захаров С.Е.* История военно-морского искусства / С.Е. Захаров. – М.: Воениздат, 1970. – 576 с.
5. *Золотарев В. А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота. 1941–1945. – 4 том / В.А. Золотарев. – СПб.: Полигон, 2005. – 764 с.

6. *Исаков И.С.* Военно-морской флот СССР в Отечественной войне / И.С. Исаков. – М.-Л.: Военно-Морское изд. НКВМФ СССР, 1944. – 164 с.
7. *Маношин И.С.* Июль 1942. Падение Севастополя / И.С. Маношин. – М.: Вече, 2009 – 304 с.
8. *Сталбо К.А.* Проблемы послевоенного развития Военно-Морского Флота / К.А. Сталбо. – М.: Воениздат, 1968. – 349 с.
9. *Форшук Р.* 1942. Севастополь. Триумф фон Манштейна / Р. Форшук. – М.: Эксмо, 2012 – 85 с.
10. *Юновидов А.С.* Оборона Одессы. Первая битва за Черное море / А.С. Юновидов. – М.: Вече, 2011 – 432 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2013 р.

Рецензент: *І.І. Фурман*, кандидат історичних наук,
Національний університет оборони України, м. Київ.

Чирикалов А.С.

ЭВАКУАЦИИ ВОЙСК (СИЛ) СОВЕТСКИМ ФЛОТОМ НА ЧЕРНОМ МОРЕ В 1941–ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1942 гг.

На основании анализа проведенных ВМФ СССР действий по эвакуации войск (сил) из военно-морских баз (в период с июня 1941– первая половина 1942 гг.) рассмотрены факторы, непосредственно повлиявшие на эффективность результатов этих мероприятий.

Ключевые слова: операция флота, военно-морская база, эвакуация.

Chirikalov A.

SOVIET NAVY FORCES IN THE BLACK SEA IN 1941–THE FIRST HALF 1942

On the basis of the analysis of the carried-out Navies of the USSR of actions on evacuation of armies (forces) from naval bases (during the period June the 1941–first half of 1942), the factors, results which have directly affected efficiency of these actions are considered.

Key words: fleet operation, naval base, evacuation.